

# Katarzyna Zawilska

---

## Zapóżyczenia włoskie w toruńskich gazetach rękopiśmiennych z XVII i XVIII wieku

---

Prace Językoznawcze 8, 95-100

---

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej [bazhum.muzhp.pl](http://bazhum.muzhp.pl), gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Katarzyna Zawilska  
Olsztyn

## **Zapożyczenia włoskie w toruńskich gazetach rękopiśmiennych z XVII i XVIII wieku**

### **Italian Borrowings in Toruń's Handwritten Newspapers from the XVII and XVIII Centuries**

The aim of the article is the analysis of selected Italian borrowings in handwritten newspapers from the XVII and XVIII centuries. The newspapers form a big collection which is stored in the National Archive in Toruń.

**Słowa kluczowe:** gazety rękopiśmienne, zapożyczenia, wpływy włoskie

**Key words:** handwritten newspapers, borrowings, Italian influences

Zbiór prasy rękopiśmiennej z lat 1671–1772, liczący około 2750 egzemplarzy, zgromadzony w Archiwum Państwowym w Toruniu, należy do największych tego typu zbiorów w Polsce. Cały materiał przechowywany jest w katalogu II w działach II, VI, XIII, XIV, ale wiele pojedynczych egzemplarzy można znaleźć we wszystkich działach całego archiwum.

Wiadomości napływały do Torunia z wielu miast Rzeczypospolitej, głównie jednak z Warszawy (zwłaszcza od początku XVIII wieku), Krakowa, Lublina, Lwowa i Grodna. Wiele gazet rozsyłano również z Drezna i Wiednia. Ich autorami byli ludzie nie tylko starannie wykształceni, lecz także mający łatwy dostęp do różnych źródeł informacji (urzędnicy państwowi, duchowni, nauczyciele czy literaci). Wiadomości redagowali na podstawie bezpośredniej obserwacji wydarzeń, korzystali z doniesień drukowanych w prasie europejskiej albo relacji swoich informatorów. Odbiorcami gazet byli natomiast przedstawiciele aktywnej politycznie magnaterii, wybitni reprezentanci władz miejskich, dostojnicy kościelni. Kolportaż prasy odbywał się drogą pocztową.

Prawie wszystkie egzemplarze pisane są w języku polskim, rzadko spotkać można teksty w języku niemieckim, włoskim czy francuskim. W większości gazet, zwłaszcza pochodzących z XVII w. lub dotyczących tematyki politycznej, dyplomatycznej i religijnej, występują wtręty obcojęzyczne, zwłaszcza makaronizmy łacińskie.

Niezwykle ciekawa przy badaniu omawianych teksów okazała się m.in. analiza leksyki. Umożliwiła bowiem obserwację „życia wyrazów”: wymieranie słownictwa na przestrzeni pewnego okresu dziejów, zmiany znaczeniowe, zmiany w zakresie pisowni, rodzaju czy liczby, a także pojawianie się nowych słów. Ekscerpcja gazet pod tym względem pozwala też bez wątpienia odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu autorzy gazet poddali się wpływowi słownictwa obcego.

Celem niniejszego artykułu jest analiza zapożyczeń z języka włoskiego, bowiem w dobie średniopolskiej język włoski wywierał spory wpływ na polszczyznę. Trzeba jednak pamiętać, że leksyka badanych tekstów rękopiśmiennych kształtowała się w skomplikowanych warunkach polityczno-społecznych i obyczajowych. W XVII i XVIII w. wyraźnie osłabł aparat państwowo-administracyjny, upadł autorytet władzy królewskiej, trwał chaos wojenny, coraz bardziej uwidaczniały się kontrreformacyjna religijność, tradycjonalizm społeczny i niechęć do kultury obcej. Wszystkie te czynniki znalazły odbicie w języku. W gazetach pojawiały się nowe zapożyczenia. Dotyczyły one głównie bankowości, wojskowości oraz wykwintnego życia.

Przedstawiony tu alfabetyczny zasób słownictwa nie jest pełny. Z bogatego materiału leksykalnego dokonano wyboru i przedstawiono wyrazy najciekawsze. Cały materiał sprawdzono w *Słowniku wyrazów obcych* pod redakcją Jana Tokarskiego i *Wielkim słowniku wyrazów obcych* pod redakcją Mirosława Bańki oraz porównano ze słownikami: XVI wieku (SłXVI), Jana Chryzostoma Paska (SłJP), Samuela Bogumiła Lindego (SłL). Przy niektórych hasłach korzystano ze *Słownika wileńskiego* (SłWil) i *Słownika warszawskiego* (SłWar).

*antykamera (anticamera)* ‘przedpokój’: *gdzie w Anty kamer3e<sup>1</sup> czekał Xzę Anton XIII 35. 151.* Pasek notuje, Linde podaje tylko jeden cytat z „Monitora” i zaznacza, że hasło wychodzi z użycia (t. 1, s. 21);

<sup>o2</sup> *arsenał (arsenale, z ar. dar-sina 'a)* ‘zbrojownia’: *Arsenały y Magazyny VI 21. 235.* W SłL bez cytatów;

*baldechin (baldacchino)* ‘osłona w kształcie daszka’: *Stuł był ieden pod Baldehinem 3351. 217.* Nie ma w SłXVI, Linde notuje hasło *baldachim*, ale podaje też *baldach, baldakin, baldachin*, podkreślając, że jest on oznaką dostojności (t. 1, s. 48);

<sup>1</sup> Znak 3 oznacza głoski ř, ž. Stosowany był obok liter z, 3.

<sup>2</sup> Znak ° wskazuje zapożyczenie pośrednie.

*bankiet* (*banchetto*, fr. *banquet*) ‘wystawne przyjęcie’: *solenny bankiet* przybył XIII 34. 228. Znane od XVII w., jest u Paska, u Lindego z cytatami z XVII i XVIII stulecia z uwagą, że pochodzi z języka francuskiego (t. 1, s. 54);

*batalia* (*battaglia*, fr. *bataille*) ‘bitwa’: *gotuje się na batalią* 1703. 5. Pasek notuje, Linde podaje jeden cytat z końca XVII w. z wychodzącą z użycia formą *bataglia* (t. 1, s. 64);

*facjata* (*faciata*) ‘fasada’: *obaleniem się przedniey Facjaty do kościoła wpadło; nad małym zas Chorem Sklepienie y Facjata stoią* 3351. 220. Notuje Linde z wieloma cytatami;

*fregata* (*fregata*) ‘statek żaglowy’: *Fregata Francuska* XIII 34. 97. Linde podaje z jednym cytatem z końca XVIII w. w znaczeniu ‘okręciak wojenny mający jedno piętro, osadzony armatami’ (t. 1, s. 672);

*forteca* (*fortezza*) ‘twierdza’: *opatrzyw.fzy na Czarnym Morzu dobrze czaykami fwoie Fortece* VI 21. 365. Notowane w SłXVI, SłJP i u Lindego z wieloma cytatami;

*galeota* (*galeotto*) ‘rodzaj galery’: *Siedm Weneckich Galleot zarwały iedne czayke turecką* VI 21. 360. Notowane dopiero w SłWil;

*galera* (*galera*) ‘dawny okręt wojenny lub statek handlowy’: *naydowali się z Gallerami* VI 21. 360. Notowane od XVI w.;

° *granat* (*granata*, z łac. *granatus*) ‘pocisk artyleryjski’: *granat [...] zabił Commendanta* XIV 39. Linde podaje jeden cytat z końca XVIII w. i zaznacza istnienie formy *granata* (t. 2, s. 117);

*gwardyja* (*guardia*) ‘straż przyboczna’: *ktorą to Gwardją zrana oglądał Krol Imc* 3352. 160. Notowane od XVI w., w SłL występuje też w znaczeniu ‘orszak, poczet’ jako wychodzące z użycia (t. 2, s. 157);

*impieza* (*impresa*) ‘przedsięwzięcie, zamysł’: *dla iakiey to Impiezy dociec tak prętko niemozna* 3352. 441. Jest w SłXVI, SłJP, u Lindego z jednym cytatem z „Zabaw Przyjemnych i Pożytecznych” (t. 2, s. 204);

*intrata* (*intrata*) ‘dochód, zysk’: *Stateczna y niewchybna Intrata* VI 27. Jest u Paska, Linde wywodzi od włoskich *intrada*, *entrata* i podaje cytaty z XVIII w. (t. 2, s. 211);

*kanalia* (*canaglia*) ‘człowiek podły’: *Canalia nasza zapalili te prochi* XIII 23. 161. W SłL notowane z jednym cytatem z „Monitora” z uwagą, że to „słowo gminne, obelżywe” (t. 2, s. 302);

*kareta* (*carretta*) ‘powóz ozdobny’: *Za tymi karetami było Iazdy zpultora Tysiąca* XIII 34. 41. Pasek podaje, także Linde z cytatami z XVIII w.;

*katafalk* (*catafalco*) ‘podwyższenie, na którym stawia się trumnę ze zwłokami’: *Trumna stała na katafalku* 3352. 343. Jest w SłXVI, SłJP, u Lindego obok *katalet* z cytatami z końca XVII w. (t. 2, s. 334);

*kawaler* (*cavaliere*) ‘młody rycerz znakomitego rodu’: *Kawaler Proski blażeństwo z Siebie Vczynił* XIII 33. 54. Znane od XVI w., jest u Paska, w SłL również w znaczeniu ‘żołnierz konny’ jako wychodzące z użycia (t. 2, s. 338);

*kawalerija (cavalleria)* ‘konnica, jazda’: *Krol Jmc [...] wdzien Imienin swoich częstował kawalerjã orderu 3352. 734.* W SłXVI nie notowane, jest u Paska, Linde notuje w znaczeniu ‘roty żołnierzy konnych’ i podaje tylko jeden cytat z Krasickiego (t. 2, s. 339);

*komediant (commediante)* ‘aktor’: *Niech nieposyła KJ. do Cudzych Kraiow po Komedyantow VI 21. 277.* W XVI w. *komedyarz, komedyjnik*, u Lindego *komedyarz* jako wychodzące z użycia, a *komediant* bez cytatu (t. 2, s. 414);

*lustr, lustro (lustro)* ‘lichtarz ozdobny zawieszony przy suficie’: *gdzie kilka Tysięcy Swiec na Lustrach wiszących XIII 35. 436.* W tym znaczeniu Linde podaje tylko jeden cytat (t. 2, s. 682);

*mankament (mancamento)* ‘brak, niedostatek’: *gdzie oprócz tego bywaią czeste Mankamenta XIV 39. 39v.* Nie notowane u Lindego, jest w SłWar;

° *pałac (palazzo, z łac. palatium): Pałac powierzchu wszystkich ogorzał XIV 39. 39.* Znane od XVI w., jest u Paska, u Lindego w znaczeniu ‘dwór królewski lub pańskie mieszkanie’ z dwoma cytatami (t. 4, s. 22-23);

° *paragon (paragone, z gr. parakonáo)* ‘porównanie’: *podobnym paragonem Ludzie u siebie miłosc acceptuiąc poważaią XIII 23. 316.* Brak w SłXVI, jest w SłJP, SłL (z cytatami z XVIII w.);

*paszkwil (pasquillo)* ‘pismo, wypowiedź lub utwór szkalujące lub zniesławiające kogoś’: *paszkwile pi fać chcialem był XIII 23. 176.* Używane od XVI w., Pasek notuje, u Lindego *paśkwil, paskwiliusz* (forma wychodząca z użycia), *paszkwil* (t. 4, s. 61);

*poczta (posta): wyiechał Pocztą do Drezna 3351. 249.* W XVI w. *poszta*, od XVII *poczta*, u Paska w znaczeniu ‘korespondencja’, Linde wyjaśnia za pomocą cytatu z Krasickiego „ustanowienie koni dla prędszego dójścia listów lub przejazdu podróżnych” (t. 4, s. 200);

° *pomarańcza (pomo = jabłko + arancia, z ar. narandž)* ‘owoc’: *ý niesiono [...] Pomorancze XIII 35. 437.* Linde notuje hasło *pomarańcza* (t. 4, s. 319);

*skwadron (squadrone, niem. Schwadron)* ‘pododdział pułku kawalerii’: *znajdował się zSwoim skwadronem XIV 39. 52.* Nie ma w SłXVI, jest u Paska, Linde odsyła do hasła *szwadron* (t. 5, s. 307);

*sonata (sonata)* ‘instrumentalny utwór muzyczny; pieśń miłosna’: *głosną wydaie Sonatę bo przebiiającą Niebiosa VI 21. 277.* Hasło nie notowane w SłL, jest w SłWar;

*szkatuła (scatola)* ‘skrzynka, zwykle okuta i zdobiona, w której przechowywano kosztowności, pieniądze’: *Krol IMsć zwłasneý Swoie szkatulý czyni wielkie expensa na publiczne Rzeptey okazý XIV 39. 40.* Linde cytuje z XVIII w. w znaczeniu ‘skrzynka od pieniędzy’ (t. 5, s. 385-386);

*szpada (spada)* ‘broń sieczna’: *porwał się był do fzapady 1703. 15v.* Jest w SłJP, u Lindego w tym znaczeniu z cytatami z XVIII w. obok wychodzących z użycia *daga, deka* (t. 5, s. 605);

◦ *taryfa* (*tariffa*, `z ar. *ta'rif*) 'urzędowe obwieszczenie należności': **Tariffę hybernową** VI 23. 285. Brak w SŁL, jest w SłWar.

Choć w całej grupie zapożyczeń dominuje słownictwo łacińskie (czytając rękopisy, ma się czasem wrażenie, że nie są to teksty napisane w języku polskim), widać również, iż autorzy wiadomości ulegali wpływom języka włoskiego, które należą tu do liczniej notowanych. Niektóre z italianizmów zaliczane są dziś do archaizmów: *antykamera*, *facjata*, inne zmieniły swoje znaczenie, por. *paragon*, *lustro*, *impreza*.

Wielu wyrazów zapożyczonych, które wyekscerpowano z badanych teksów, nie podaje Linde. W słowniku brakuje następujących przykładów pochodzących z języka włoskiego: *taryfa*, *sonata*, *mankament*, *galeot*. Czasami autor rejestruje hasło, ale nie umieszcza przy nim cytatów, por. rzeczownik *komedian*<sup>3</sup>.

Na koniec warto zauważyć, iż część omawianych leksemów tak się zadomowiła w polszczyźnie, że nie jest już odnotowana przez wydany w 2005 r. słownik wyrazów obcych pod red. Mirosława Bańki (np. *kareta*, *pomarańcza*, *poczta*).

#### Skróty

- SŁL – S. B. Linde (1854–1860): *Słownik języka polskiego*. T. 1–6. Wyd. 2. Warszawa.  
 SłJP – *Słownik języka Jana Chryzostoma Paska (1965–1973)*. Red. H. Koneczna, W. Doroszewski. T. 1–2. Wrocław.  
 SłWil – *Słownik języka polskiego* (1861). Wydany staraniem i kosztem M. Orgelbranda. T. 1–2. Wilno.  
 SłWar – *Słownik języka polskiego* (1900–1927). Red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki. T. 1–8. Warszawa.  
 SłXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku* (1964–1998). Red. M. Majenowa. T. 1–26. Wrocław – Warszawa – Kraków.  
*Słownik wyrazów obcych* (1979). Red. J. Tokarski. Warszawa.  
*Wielki słownik wyrazów obcych* (2005). Red. M. Bańko. Warszawa.

#### Literatura

- Kaleta R. (1972): *Wstęp do: T. Ostrowski: Poufne wieści z oświeconej Warszawy. Gazetki pisane z roku 1782*. Wrocław.  
 Kędra E. (1975): *Polskie gazety pisane w Archiwum Toruńskim z lat 1671–1772*. Toruń.  
 Lankau J. (1960): *Prasa staropolska na tle rozwoju prasy w Europie 1513–1729*. Kraków.  
 Maliszewski K. (1990): *Obraz świata i Rzeczypospolitej w polskich gazetach rękopiśmiennych z okresu późnego baroku*. Toruń.  
 Salmonowicz S. (1982): *Toruń w czasach baroku i oświecenia*. Toruń.

<sup>3</sup> Bardzo potrzebny w takich badaniach jest słownik polszczyzny XVII w., warto więc zabiegać o jak najszybsze jego wydanie.

### **Summary**

In the article the author analyzed Italian borrowings in handwritten newspapers from 1671 to 1772 collected in the archive in Toruń. In most newspapers, mainly from the XVII century or the ones dealing with politics, diplomacy or religion, borrowings from other languages can be found. Although most of the borrowings came from Latin, Italian influences are also visible. While analyzing selected Italian words, the author of the text notices that some of them are nowadays treated as archaisms, others change their meanings, whereas some of them became naturalized in Polish language so strongly that are not noticed in the latest Polish dictionaries of borrowed foreign words.